

Черкасов С. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національного університету «Одеська юридична академія»

АЛЬТЕРНАТИВНІ ПОКАРАННЯ: СУЧASNІЙ СТАН ВПРОВАДЖЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОСТІ

ALTERNATIVE PENALTIES: CURRENT STATE OF IMPLEMENTATION AND PROBLEMS OF EFFICIENCY

У статті з урахуванням наявних теоретичних розробок і положень чинного законодавства надається визначення поняття альтернативних покарань, їх системи, розглядаються результати роботи органів пробації (раніше – кримінально-виконавчої інспекції) з їх виконання. Аналізуються проблеми рецидиву серед осіб, засуджених до покарань, альтернативних позбавленню волі, надаються пропозиції щодо вдосконалення відомчої статистики із цих питань. Підsumовано, що альтернативні покарання мають ряд переваг щодо позбавлення волі: більша міра відповідності певним категоріям злочинів і особистості злочинця, більше сприяння реабілітації злочинця в суспільстві, потребують значно меншої витрати, аніж тюремне ув'язнення, сприяють зменшенню тюремної популяції, що надає можливість поліпшити умови тримання засуджених та підвищити ефективність процесу їх ресоціалізації.

Ключові слова: покарання, альтернативні покарання, покарання, не пов'язані з позбавленням волі, пробація, рецидив.

В статье с учетом имеющихся теоретических разработок и положений действующего законодательства дается определение понятия альтернативных наказаний, их системы, анализируются результаты работы органов пробации (ранее – уголовно-исполнительной инспекции) по исполнению данных наказаний. Подробно рассматриваются проблемы рецидива среди лиц, осужденных к наказаниям, не связанным с лишением свободы, вносятся предложения по совершенствованию ведомственной статистики.

Ключевые слова: наказание, альтернативные наказания, наказания, не связанные с лишением свободы, пробация, рецидив.

In the article, given the existing theoretical developments and current legislation defines the concept of alternative sanctions, their systems, analyzes results of work of bodies of the probation service (formerly the criminal-Executive inspection) for the implementation of these punishments. Discusses in detail the problems of relapse among persons sentenced to punishments not connected with deprivation of freedom, make proposals for the improvement of departmental statistics.

Key words: punishment, alternative punishment, punishment not related to imprisonment, probation, recidivism.

У системі мір кримінальної політики кримінальне покарання досі є одним із найбільш дійових напрямків попередження злочинів. Процеси подальшої гуманізації кримінальної політики та максимального забезпечення прав людини висувають на перший план необхідність пошуку найбільш оптимальних моделей системи кримінальних покарань. Підвищення ефективності виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, є одним із концептуальних напрямків, передбачених Концепцією державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, схваленої Указом Президента України від 08.11.2012 № 631/2012 [2].

Теоретичним основам призначення і виконання альтернативних покарань, ефективності їх застосування присвячено роботи Л.В. Багрій-Шахматова, М.І. Бажанова, І. Г. Богатирьова, О.І. Богатирьової, І.М. Гальперіна, В.М. Дръоміна, О.І. Зубкова, С.І. Комарицького, О.С. Міхліна, О.В. Старкова, В.М. Трубникова, С.Ф. Мілюкова, О.С. Степанюка, В.І. Тютюгіна, Г.Ф. Хохрякова, О.Л. Цветіновича, І.С. Яковець та інших дослідників.

Метою статті є розгляд особливостей застосування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, та аналіз їх ефективності.

Застосування покарання як найгострішого прояву кримінальної репресії, особливо позбавлення волі, разом із позитивними моментами тягне ряд безумовних витрат. Будучи необхідною мірою підтримки законності і правопорядку, перш за все в плані захисту від найбільш суспільно небезпечних посягань, позбавлення волі пов'язане із численними соціально-економічними, соціально-психологічними, демографічними і медичними витратами, які ставлять на порядок денний питання про скорочення об'ємів його застосування і пошуку шляхів розширення застосування альтернативних мір покарання.

Альтернативними є передбачені кримінальним законом основні види покарань, не пов'язані з ізоляцією засудженого від суспільства. Система альтернативних покарань є соціально зумовленою сукупністю передбачених кримінальним законом взаємодіючих між собою основних видів покарання, не пов'язаних з ізоляцією засудженого від суспільства, яка побудована в порядку зростання об'єму карі в них.

Широке використання альтернативних покарань зумовлюється низкою їх безперечних переваг. Ці покарання є більшою мірою адекватними багатьом категоріям злочинів (перш за все, невеликої суспільної небезпеки) і злочинців. Вони значною мірою позбавлені тих негативних наслідків для особи і

суспільства в цілому, які властиві позбавленню волі, сприяють реабілітації злочинця, його інтеграції в суспільство і пристосуванню людей до правослухняної поведінки. Ці заходи є важливим засобом зменшення числа засуджених, що знаходяться в місцях позбавлення волі, значно менш витратні в застосуванні, ніж позбавлення волі, і дозволяють ширше привертати громадськість до процесу виправлення засуджених і контролю за їх поведінкою.

Серед органів і установ виконання покарань, що виконують покарання, альтернативні позбавленню волі, головне місце відводиться органам пробації, створеним на базі кримінально-виконавчої інспекції. За офіційною інформацією, станом на 01.08.2016 на обліку у 589 підрозділах КВІ перебувало 72 тис. осіб, засуджених до кримінальних покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, в тому числі до позбавлення права обійтися певні посади або займатися певною діяльністю – 5003 особи, громадських робіт – 3997 осіб, виправних робіт – 765 осіб, звільнених від відбування покарання (в тому числі звільнених від відбування покарання з випробуванням, звільнених від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років, а також звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років) – 62230 осіб [4].

Відповідно до Закону України «Про пробацію» [1] ключовою рисою новоствореної служби пробації є її соціальна складова, яка включає заходи соціальної реабілітації засуджених, допомоги та підтримки, що мають вирішити завдання виправлення засуджених та попередження повторного вчинення ними злочинів.

Одним із важливих показників оцінки ефективності конкретного виду покарання є аналіз стану рецидивної злочинності. Слід зазначити, що проблема рецидивної злочинності як показника ефективності покарання в роботах ряду вчених зазнала значної еволюції – від визнання рецидиву як прямого показника успіху (неуспіху) даної кримінально-правової міри до обережнішого і зваженого підходу в оцінці цього явища.

Як відомо, відомча статистика фіксує злочини, вчинені засудженими протягом строку відбування покарання, і таким чином надає деяку інформацію про стан злочинності з боку засуджених. Традиційно для засуджених, що відбувають покарання, розраховуються коефіцієнти рецидивної злочинності, тобто кількість осіб, що вчинили повторні злочини, співставляється із числом засуджених, що відбували покарання. Останній показник є змінним, оскільки кількість осіб, що відбувають покарання, безперервно змінюється протягом аналізованого періоду. Тому устоялося, що діяльність кримінально-виконавчих інспекцій оцінювалася як «відношення кількості засуджених, знятих з обліку у зв'язку із засудженням за новий злочин, до середньорічної чисельності осіб, що перебувають на обліку в інспекціях у звітному періоді (число засуджених на початок звітного періоду і на його закінчення, ділене на двій). Вихо-

дячи із цього, середній рівень злочинності серед перебуваючих на обліку в інспекціях ніколи не перевищував 1%. Таким чином, якщо взяти до уваги офіційну статистику, то ефективність покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, слід визнати за ледве не стопроцентну.

Фахівцями відзначається, що навряд чи ці дані можуть бути прийняті беззастережно [10, с. 234].

Показники рівня рецидиву, які розраховуються за матеріалами статистичних форм звітності і широко використовуються в аналітичних матеріалах і офіційних документах, не відображають дійсної рецидивонебезпечності осіб, що відбувають альтернативні покарання.

По-перше, в даних, розрахованих за матеріалами статистики, кількість осіб, що вчинили нові злочини, співставляється із числом засуджених, що пройшли за аналізований період через обліки кримінально-виконавчих інспекцій (нині – органів пробації). Це вже не коефіцієнт рецидивної злочинності, а деяка інша величина, значення якої недостатньо зрозуміле.

По-друге, ці дані відображають лише випадки вчинення злочинів у межах строків відбування покарання і абсолютно не враховують особливостей злочинної діяльності засуджених після закінчення строку відбування покарання і зняття з обліку органу виконання покарання.

Слід зазначити, що у вітчизняній кримінології проблемі рецидиву осіб, засуджених до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, надавалося недостатньо уваги, а дослідження мали, як правило, епізодичний характер. Проте подібні дослідження все ж таки проводилися, в основному радянськими вченими, і отримані результати значно відрізнялися від офіційних показників. Так, рівень рецидиву серед осіб, засуджених до виправних робіт, становив, за різними даними, від 9,2% [6, с. 142] до 11% (З.А. Тадевосян) [9, с. 94], до штрафу – від 6,2% (З.А. Тадевосян) [9, с. 94] до 8,5% (І.В. Смолькова) [8, с. 37], умовно і з відстрочкою виконання вироку (до запровадження звільнення від відбування покарання з випробуванням) – від 4-6% (В. Теплов) [11, с. 20], 8,5% (Г.З. Анашкін, З.А. Вишнівська, В.С. Мінська) [3; 4] до 13-15% (А.К. Музенік) [7, с. 27].

Найповніше і комплексне дослідження рецидивної злочинності засуджених до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, проведено С.І. Комарицьким. Перш за все, на відміну від даних офіційної статистики, в роботах автора під рівнем рецидивної злочинності розумілося відношення кількості осіб, що вчинили новий злочин, до загальної кількості осіб, засуджених до того або іншого виду кримінального покарання. Подібний підхід є, безумовно, методологічно вірнішим. Шляхом проведення ряду вибіркових досліджень встановлено, що рівень злочинності протягом строку відбування покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, складав: для умовно засуджених – 3,6%, для осіб, засуджених із відстрочкою виконання вироку, – 4,6%, для осіб, засуджених до виправних робіт, – 4,2%, для умовно засуджених з обов'язковим залученням до праці –

4,7% [105, с. 25]. Що ж до рівня рецидиву серед осіб, що вже відбули покарання і знятих з обліку інспекції, то він протягом трьох років після зняття з обліку склав для умовно засуджених 9,2%, для засуджених із відстрочкою виконання вироку – 7,3%, для засуджених до виправних робіт – 7,8%, для умовно засуджених з обов'язковим зауваженням до праці – 4,5% [5, с. 40].

Ці результати свідчать, як мінімум, про недосконалість відомчої статистики і обмеженість її джерел. При цьому все ж таки необхідно відзначити, що попереджувальний потенціал альтернативних покарань зовсім не вичерпаний. За оцінками фахівців, якщо серед засуджених до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, рецидив протягом строку покарання і трьох років після його виконання не перевищує в середньому 7-12%, то протягом трьох років після звільнення з місць позбавлення волі рецидив становить 35-40%, а серед неповнолітніх – понад 50% [12, с. 26]. Такі показники стосовно альтернативних покарань прийнятні для суспільства з позицій ступеня захисту його інтересів і економічної доцільності.

У зв'язку із цим доцільним виглядає введення спеціальних видів статистичної звітності показників стану рецидивної злочинності і характеристики

особи злочинця-рецидивіста, засудженого до альтернативних видів покарання. Наявність таких статистичних даних дозволить проводити аналіз рецидивної злочинності осіб, засуджених без ізоляції від суспільства, всебічно і науково обґрунтовано. Багато в чому це пов'язано з тим, що закономірності злочинної поведінки цієї категорії осіб істотно відрізняються від закономірностей поведінки осіб, засуджених до покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства.

Альтернативні покарання мають ряд переваг щодо позбавлення волі: більша міра відповідності певним категоріям злочинів і особистості злочинця, більше сприяння реабілітації злочинця в суспільстві, потребують значно меншої витрати, аніж тюремне ув'язнення, сприяють зменшенню тюремної популяції, що надає можливість поліпшити умови тримання засуджених та підвищити ефективність процесу їх ресоціалізації.

Перспективними напрямками подальших досліджень вбачається пошук науково обґрунтованих шляхів скорочення об'ємів застосування найбільш суворих покарань (насамперед, позбавлення волі на певний строк) і пошук шляхів розширення застосування альтернативних видів покарання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про пробацію : Закон України від 05.02.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/160-19>.
2. Концепція державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, схвалена Указом Президента України від 08.11.2012 № 631/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/631/2012>.
3. Анашкін Г.З., Вышинская З.А., Минская В.С. Условное осуждение и практика его применения / Г.З. Анашкін. – М., 1981. – 129 с.
4. Загальна характеристика діяльності кримінально-виконавчої інспекції (станом на 01.08.2016) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/846308>.
5. Комарицкий С.И. Эффективность исполнения наказаний, не связанных с лишением свободы / С.И. Комарицкий. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1991. – 112 с.
6. Михлин А.С., Гуськов В.И., Кириллова И.А., Мельникова Ю.Б., Михайлов В.Т. Эффективность исправительных работ как меры наказания / А.С. Михлин // Эффективность уголовно-правовых мер борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1968. – С. 90–163.
7. Музеник А.К., Уткин В.А., Филимонов О.В. Условное осуждение и отсрочка исполнения приговора / А.К. Музеник. – Томск : Изд-во Томск. Ун-та, 1990. – 176 с.
8. Назначение наказания, его эффективность и освобождение от уголовной ответственности и наказания. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1978. – 89 с.
9. Тадевосян З.А. Штраф как мера наказания / З.А. Тадевосян. – Ереван : Изд-во АН Армянської ССР, 1978. – 99 с.
10. Телефанко Б.М. Взаємозв'язок ефективності покарання і рівня рецидивної злочинності / Б.М. Телефанко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2014. – № 3. – С. 234.
11. Теплов В. Применение условного осуждения и отсрочки исполнения приговора / В. Теплов // Советская юстиция. – 1986. – № 17. – С. 20–22.
12. Уткин В.А. Реорганизация уголовно-исполнительных инспекций как условие расширения альтернативных наказаний / В.А. Уткин // Альтернативы тюремному заключению в Российской Федерации : Материалы международной конференции. – М. : PRI, 2001. – С. 20–27.